SUN’IY INTELLEKT SHAROITIDA INSON QADRI VA IJTIMOIY MAS’ULIYAT UYG‘UNLIGINING IJTIMOIY-FALSAFIY ASOSLARI

Rahmatova Bahora Rafiqovna
Buxoro davlat universiteti, Tarix fakulteti,
Falsafa ta’lim yo‘nalishi 2-bosqich talabasi.

https://doi.org/10.5281/zenodo.24198784

Annotatsiya. *Maqolada sun’iy intellektdan foydalanish kengayib borayotgan sharoitda inson qadri va ijtimoiy mas’uliyat o‘rtasidagi munosabatlarning ijtimoiy-falsafiy mohiyati tahlil etiladi. Inson qadri axloqiy-huquqiy me’yor sifatida, ijtimoiy mas’uliyat esa texnologik qarorlarning oqibatlari uchun javob berish va ularni nazorat qilish munosabati sifatida talqin qilinadi. Qiyosiy, normativ-falsafiy va tizimli tahlil asosida algoritmik qarorlarning erkinlik, adolat, mehnat va shaxsiy daxlsizlikka ta’siri ochib beriladi. Tadqiqotda inson qadri o‘zgarmas axloqiy mezon bo‘lib qolishi, biroq uni ta’minlash usullari raqamli muhitda yangilanishi asoslanadi. Inson manfaatini ustuvor qo‘yuvchi besh bosqichli konseptual mas’uliyat modeli ishlab chiqiladi.*

Kalit so‘zlar: *sun’iy intellekt, inson qadri, ijtimoiy mas’uliyat, raqamli jamiyat, algoritmik qaror, inson erkinligi, ijtimoiy adolat, javobgarlik, axloqiy tanlov, inson nazorati.*

SOCIO-PHILOSOPHICAL FOUNDATIONS OF HARMONIZING HUMAN DIGNITY AND SOCIAL RESPONSIBILITY IN THE AGE OF ARTIFICIAL INTELLIGENCE

Abstract. *This article examines the socio-philosophical relationship between human dignity and social responsibility amid the growing use of artificial intelligence. Human dignity is approached as an ethical and legal norm, while social responsibility concerns the allocation of duties, oversight, and accountability for technology-mediated decisions. Through comparative, normative-philosophical, and systems analysis, the article considers the implications of algorithmic decision-making for freedom, fairness, employment, and privacy. It argues that the intrinsic value of human dignity does not change, although the institutional means of protecting it must adapt to digital environments. A five-stage conceptual framework is proposed to link rights-based assessment, risk identification, assigned responsibility, meaningful human oversight, and ongoing review.*

Keywords: *artificial intelligence, human dignity, social responsibility, digital society, algorithmic decisions, autonomy, justice, accountability, human oversight.*

KIRISH

Sun’iy intellekt texnologiyalarining ta’lim, mehnat, davlat boshqaruvi va kundalik kommunikatsiyaga kirib kelishi jamiyatda qaror qabul qilish usullarini o‘zgartirmoqda.

Algoritmlar katta hajmdagi ma’lumotlarni qayta ishlash, takrorlanuvchi vazifalarni bajarish hamda ayrim ijtimoiy jarayonlarni tezlashtirish imkonini yaratadi. Biroq texnologik samaradorlik mezoni shaxsning sha’ni, erkin tanlovi va huquqlari bilan har doim ham o‘z-o‘zidan uyg‘unlashmaydi. Shu sababli muammo texnika insondan “aqlliroq” bo‘lib borayotganida emas, balki raqamli tizimlar ta’sirida shakllanayotgan ijtimoiy munosabatlarning kim manfaatiga xizmat qilishi va natijalar uchun kim javob berishidadir.

Inson qadri haqidagi falsafiy tasavvurlarni tahlil qilishda I. Kantning shaxsga faqat vosita sifatida emas, ayni vaqtda mustaqil maqsad sifatida munosabatda bo‘lish talabi muhim metodologik nuqtadir [1].

Ushbu g‘oya raqamli muhitda insonni faqat ma’lumotlar to‘plami, iste’molchi profili yoki samaradorlik ko‘rsatkichi sifatida baholashning cheklanganligini ko‘rsatadi. Zamonaviy tadqiqotlarda L. Floridi va hammualliflar sun’iy intellekt uchun axloqiy tamoyillar majmuini ishlab chiqqan [2], A. Jobin va hammualliflar esa global axloqiy qo‘llanmalarda umumiy tamoyillar mavjud bo‘lsa-da, ularni amalda talqin etish va tatbiq qilishda jiddiy tafovutlar saqlanishini aniqlagan [3].

Mazkur maqolaning maqsadi - sun’iy intellekt sharoitida inson qadri va ijtimoiy mas’uliyat uyg‘unligining nazariy asoslarini aniqlash, algoritmik qarorlar bilan bog‘liq ijtimoiy-axloqiy ziddiyatlarni tasniflash hamda ularni bartaraf etishga xizmat qiladigan konseptual mexanizmni taklif etishdir. Tadqiqotning asosiy savoli quyidagicha: insonning ajralmas qadr-qimmatini saqlab qolgan holda sun’iy intellektdan foydalanish jarayonida mas’uliyatni qanday ijtimoiy subyektlarga va qaysi mezonlar asosida taqsimlash lozim?

MATERIALLAR VA METODLAR

Tadqiqot nazariy-konseptual xususiyatga ega. Manbalar bazasini inson qadr-qimmatiga oid falsafiy asarlar [1], sun’iy intellekt etikasi bo‘yicha ilmiy tadqiqotlar [2–4], UNESCOning 2021-yildagi tavsiyasi [5], OECDning 2024-yilda yangilangan sun’iy intellekt tamoyillari [6], NISTning AI Risk Management Framework hujjati [7] hamda O‘zbekiston Respublikasining Konstitutsiyasi va sohaviy strategik hujjatlari [9–10] tashkil qiladi. Mehnat faoliyatidagi o‘zgarishlarni talqin qilish uchun Xalqaro mehnat tashkilotining 2025-yilgi tahlili [8] kontekstual manba sifatida qo‘llanildi.

Tarixiy-falsafiy tahlil inson qadri va mas’uliyat kategoriyalarining mazmuniy uzviyligini, qiyosiy yondashuv xalqaro tamoyillarning mushtarak va farqli jihatlarini, tizimli tahlil esa algoritmik qaror yaratishdan uning ijtimoiy oqibatigacha bo‘lgan munosabatlar zanjirini aniqlashga xizmat qildi. Normativ-falsafiy talqin yordamida “nima samarali?” savoli “nima adolatli va insonparvar?” savoli bilan bog‘landi. Mazkur maqolada so‘rovnoma, intervyu yoki laboratoriya tajribasi o‘tkazilmagan; jadval va sxema empirik o‘lchov emas, balki manbalar tahlilidan olingan mualliflik konseptual umumlashmasidir.

NATIJALAR

Inson qadri va ijtimoiy mas’uliyatning raqamli muhitdagi mazmuni

Tahlil natijasida bir-biriga yaqin, ammo aynan bir xil bo‘lmagan uch tushuncha ajratildi.

Birinchisi, inson qadri - insonning ijtimoiy mavqeyi, iqtisodiy unumdorligi yoki raqamli ko‘nikmasidan qat’i nazar e’tirof etiladigan axloqiy-huquqiy maqomidir. Ikkinchisi, inson manfaatlari - shaxsning xavfsizlik, ta’lim olish, mehnat qilish, shaxsiy hayot daxlsizligi va o‘z imkoniyatlarini rivojlantirish bilan bog‘liq konkret ehtiyojlaridir. Uchinchisi, ijtimoiy mas’uliyat - ana shu qadr va manfaatlarga ta’sir qiladigan qarorlarni asoslash, ehtimoliy zararni oldini olish hamda zarar sodir bo‘lganda uni tuzatish majburiyatidir. Shunday qilib, qadr me’yoriy asos, manfaat ijtimoiy mazmun, mas’uliyat esa amaliy ta’minlash mexanizmi vazifasini bajaradi.

Texnologik yangilanish inson qadrining ontologik yoki axloqiy “miqdori”ni o‘zgartirmaydi; u inson qadrini amalda e’tirof etish sharoitlarini murakkablashtiradi. Masalan, avtomatik saralash natijasi ishga kirish imkoniyatini cheklashi, shaxsiy ma’lumotlardan noqonuniy yoki nomutanosib foydalanish esa insonning mustaqil qaror qabul qilish imkoniyatiga putur yetkazishi mumkin. Shu nuqtada “inson nazorati” faqat tizimga yakuniy tugmani bosish emas, balki xato xulosaga e’tiroz bildirish, uni tekshirish va o‘zgartirish imkonini beruvchi real vakolat sifatida tushunilishi zarur [5–7].

Ijtimoiy mas’uliyatning ko‘p subyektli tuzilishi

Sun’iy intellekt yordamida shakllangan xulosa birgina texnik mahsulot natijasi emas; u ma’lumotlarni to‘plash, modelni ishlab chiqish, muayyan tashkilot tomonidan joriy etish va inson tomonidan foydalanish jarayonlarining yakunidir. Shu sababli mas’uliyat faqat dasturchi yoki yakuniy foydalanuvchiga yuklanishi yetarli emas. V. Dignum ta’kidlagan mas’uliyatli sun’iy intellekt yondashuvi texnologik tizimlar bilan bir qatorda ularni yaratish va ishlatish amaliyotini ham axloqiy baholashni talab etadi [4]. O‘z navbatida, UNESCO hujjatida qaror va harakat uchun yakuniy axloqiy-huquqiy javobgarlik insoniy subyektlar va tegishli tashkilotlar faoliyatiga bog‘lanishi qayd etiladi [5].

Qiyosiy tahlil asosida mas’uliyatning uch sathi farqlandi: mikro darajada - foydalanuvchining axborot savodxonligi va tanlov uchun javobgarligi; mezo darajada - ta’lim muassasasi, korxona va xizmat ko‘rsatuvchi tashkilotlarning tekshiruv hamda shikoyat tartiblari; makro darajada - davlat, tartibga solish institutlari va jamiyatning adolatli imkoniyatlar hamda huquqlar himoyasini ta’minlashi. Ushbu sathlardan biri ishlamasa, sun’iy intellektga oid “mas’uliyat bo‘shlig‘i” paydo bo‘lishi mumkin: zarar mavjud, biroq uni tushuntiradigan va tuzatadigan vakolatli shaxs yoki institut aniq emas.

1-jadval. Sun’iy intellekt qo‘llanilishida inson qadriga ta’sir va mas’uliyat mezonlari

Qo‘llanish sohasi	Inson qadriga ehtimoliy xavf	Mas’ul subyektlar	Himoya va baholash mezoni
Ishga qabul qilish	Tarafkash saralash va sababini tushunmaslik	Ish beruvchi; tizim yetkazib beruvchisi	Mezonlar ochiqligi, inson ko‘rigi va shikoyat tartibi
Ta’lim jarayoni	Talabaning mustaqil fikri va shaxsiy ma’lumotlariga zarar	Ta’lim muassasasi; pedagog; platforma	Akademik halollik, ma’lumotlarni himoya qilish, pedagogik nazorat
Davlat xizmatlari	Raqamli chetlanish, noto‘g‘ri tavsiya va tengsiz xizmat	Vakolatli idora; tizim operatori	Muqobil kanal, tushuntirish va qarorni qayta ko‘rish
Tibbiy ko‘mak	Xato tavsiyani tekshirmasdan qabul qilish	Tibbiyot tashkiloti; mutaxassis; ishlab chiquvchi	Klinik baholash, xabardor rozilik va malakali nazorat
Axborot makoni	Chalg‘ituvchi kontent, sha’n va obro‘ga putur	Platforma; kontent tarqatuvchi; foydalanuvchi	Manba tekshiruvi, belgilash va shikoyatni ko‘rib chiqish

Manba: UNESCO [5], OECD [6] va NIST [7] tamoyillarini qiyosiy tahlil qilish asosida muallif tomonidan tuzildi. Jadval huquqiy javobgarlikning tayyor taqsimoti emas, tavsiya etilayotgan etik-institutsional mezonlardir.

Inson qadriga yo‘naltirilgan mas’uliyat konturi

Olingan natijalarni umumlashtirish asosida “inson qadriga yo‘naltirilgan mas’uliyat konturi” deb nomlangan besh bosqichli sxema taklif qilindi. Uning boshlang‘ich mezoni -har qanday sun’iy intellekt loyihasining foydasi shaxsning sha’ni, erkinligi va teng imkoniyatlaridan ustun qo‘yilmasligidir. Mazkur mezondan kelib chiqib ta’sir doirasi aniqlanadi, xatarlar baholanadi, mas’ul tomonlar belgilanadi, inson nazorati va e’tiroz bildirish tartibi o‘rnatiladi, so‘ng natija muntazam audit qilinadi.

Bu modelda samaradorlik inson huquqlarini cheklashni oqlovchi mustaqil asos emas.

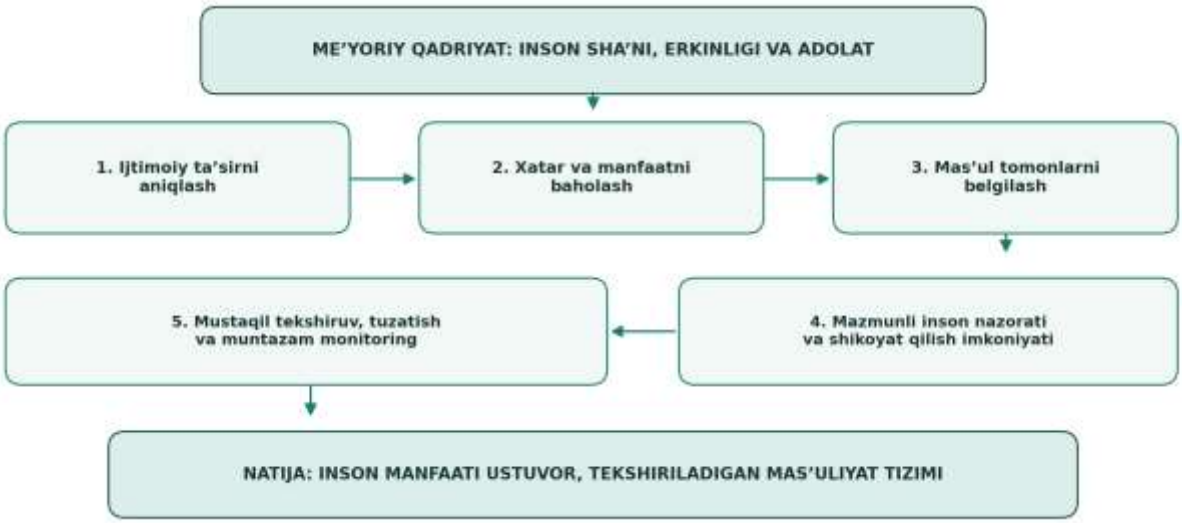

1-rasm. Inson qadrini ta'minlashga yo'naltirilgan ijtimoiy mas'uliyatning konseptual sxemasi (muallif ishlanmasi)

Mazkur konturdan kelib chiqadigan ilmiy xulosa shuki, etik tamoyil real boshqaruv jarayoniga ulanmaguncha ijtimoiy mas'uliyat deklarativ holatda qoladi. Jumladan, "oshkoralik" faqat algoritm mavjudligini bildirish bilan cheklanmay, ta'sirlangan shaxsga qaror mazmunini tushuntirish imkonini; "inson nazorati" esa avtomatik tavsiyani to'xtatish yoki qayta ko'rish vakolatini nazarda tutishi lozim. NISTning boshqarish, xaritalash, o'lchash va xatarlarni boshqarish vazifalari [7] mazkur modelning tashkiliy asoslarini mustahkamlash uchun foydali qiyosiy tayanch bo'la oladi.

MUHOKAMA

Natijalar ikki biryoqlama yondashuvning cheklanganligini ko'rsatadi. Texnologik determinizm sun'iy intellekt taraqqiyotini o'z-o'zidan ijobiy yoki muqarrar jarayon sifatida talqin etib, ijtimoiy tanlov va boshqaruv imkoniyatini pasaytiradi. Texnologik pessimizm esa algoritmlar keng qo'llanilishini inson erkinligiga mutlaq tahdid deb ko'rib, ta'lim, tibbiyot va davlat xizmatlaridagi foydali imkoniyatlarni yetarli baholamaydi. Ijtimoiy-falsafiy yondashuvda muammo texnologiyaning mavjudligida emas, balki uning qaysi institutlarga, qanday qoidalar asosida va kimning nazorati ostida joriy etilishidadir.

Ijtimoiy adolat masalasi ayniqsa mehnat sohasida yaqqol namoyon bo'ladi. Xalqaro mehnat tashkilotining 2025-yildagi yangilangan tahliliga ko'ra, dunyoda taxminan har to'rt xodimdan biri generativ sun'iy intellekt ta'siri ostida bo'lishi mumkin bo'lgan kasbda band; bunda aksariyat hollarda kasbning batamom yo'qolishidan ko'ra vazifalarning o'zgarishi ehtimoli yuqoriroq deb baholanadi [8]. Mazkur natija insonning qadri unumdorlik darajasi bilan o'lchanmasligi kerakligini, raqamli qayta tayyorlash, malaka oshirish va adolatli moslashuv choralari mas'uliyat siyosatining tarkibiy qismi bo'lishi zarurligini anglatadi. Bu ko'rsatkich O'zbekistonga oid alohida statistik baho emas, global kontekst sifatida keltirilmoqda.

Ikkinchi muhim masala - algoritmik qarorning tushuntirilishi va unga e'tiroz bildirish imkonidir. Sun'iy intellektning tavsiyasi baholash, tanlash yoki resurslarni taqsimlashga ta'sir qilgan hollarda "tizim shunday qaror qildi" degan izoh ijtimoiy javobgarlikni ado etmaydi. OECD tamoyillari inson huquqlari, adolat, shaffoflik va javobgarlikni o'zaro bog'liq me'yorlar sifatida ko'rsatadi [6].

Shundan kelib chiqib, shaxsga ta’sir ko‘rsatuvchi muhim qarorlar uchun mas’ul vakil, tushunarli izoh, muqobil ko‘rib chiqish va xatoni tuzatish tartibi oldindan belgilanishi maqsadga muvofiq.

O‘zbekiston sharoitida mazkur masala konstitutsiyaviy va strategik asosga ega.

O‘zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasining 26-moddasida insonning sha’ni va qadr-qimmati daxlsizligi belgilangan [9]. Prezidentning 2024-yil 14-oktabrdagi PQ-358-son qarori bilan sun’iy intellekt texnologiyalarini 2030-yilga qadar rivojlantirish strategiyasi tasdiqlangan; unda sohaviy joriy etish, infratuzilma, bilim va ko‘nikmalarni oshirish, me’yoriy bazani rivojlantirish kabi vazifalar belgilangan [10]. Demak, raqamlashtirishni faqat xizmatlar soni yoki tezligining o‘sishi bilan emas, aholining raqamli vositalardan teng foydalanishi, inson nazoratining saqlanishi va shikoyat mexanizmlarining ishlashi bilan ham baholash zarur.

Bu o‘rinda uch amaliy ustuvorlik alohida ajraladi. Birinchidan, universitetlarda sun’iy intellekt savodxonligini axloqiy tafakkur bilan bog‘lash lozim: talaba model bergan javobni tekshirishi, manbani ko‘rsatishi va mualliflik mas’uliyatini saqlashi kerak. Ikkinchidan, davlat va korporativ tashkilotlarda yuqori ta’sirli algoritmik qarorlar uchun javobgar shaxs va tekshiruv tartibi aniq belgilanishi maqsadga muvofiq. Uchinchidan, nogironligi bo‘lgan shaxslar, raqamli ko‘nikmalari cheklangan aholi va chekka hududlardagi foydalanuvchilarga muqobil xizmat kanallarini saqlash ijtimoiy adolatni ta’minlashga yordam beradi. Bular normativ-amaliy takliflar bo‘lib, mamlakatda barcha tashkilotlar ushbu mexanizmlarni allaqachon qo‘llayotgani haqidagi faktik da’vo emas.

Tadqiqot cheklovi shundaki, taklif etilgan model normativ va konseptual darajada asoslangan; uning samaradorligi alohida sohalar kesimida empirik tarzda sinovdan o‘tkazilmagan. Kelgusida oliy ta’lim, bandlik va davlat xizmatlari misolida ekspert intervyulari, algoritmik qarorlar bo‘yicha shikoyatlarni o‘rganish va xizmatdan foydalanuvchilar tajribasini qiyoslash ushbu modelni tekshirish imkonini beradi. Shu bilan birga, xalqaro etik tamoyillarni mahalliy huquqiy tizimga mexanik ko‘chirish emas, balki mavjud konstitutsiyaviy kafolatlar, madaniy qadriyatlar va institutsional imkoniyatlar bilan muvofiqlashtirish muhimdir.

XULOSA

Sun’iy intellekt sharoitida inson qadri va ijtimoiy mas’uliyat o‘rtasidagi bog‘liqlik texnologik emas, avvalo ijtimoiy-falsafiy muammo sifatida namoyon bo‘ladi. Tadqiqot inson qadrining ajralmas axloqiy me’yor bo‘lib qolishini, o‘zgarish esa uning raqamli muhitda ro‘yobga chiqish usullari, tahdid manbalari va kafolat mexanizmlarida kuzatilishini ko‘rsatdi.

Shu bois shaxsning erkinligi, sha’ni va teng imkoniyatlari algoritmik samaradorlik uchun ikkinchi darajali omilga aylantirilmasligi kerak.

Ijtimoiy mas’uliyatni birgina texnik ijrochi yoki foydalanuvchiga yuklash yetarli emas.

Ishlab chiquvchi, tizimni joriy etuvchi tashkilot, mutaxassis va tartibga soluvchi institutlar o‘rtasida vakolat hamda tekshiruv jarayonlari aniq belgilanishi zarur. Maqolada taklif etilgan besh bosqichli konseptual kontur inson qadri me’yoridan kelib chiqib xavfni aniqlash, mas’uliyatni taqsimlash, inson nazoratini ta’minlash va natijani qayta baholashni yagona ijtimoiy jarayon sifatida birlashtiradi.

Yangi O‘zbekistonning raqamli taraqqiyoti sharoitida inson qadrini mustahkamlashning istiqbolli yo‘li sun’iy intellektni rad etish emas, balki uning joriy etilishini insonparvarlik, ijtimoiy adolat va javobgarlik me’yorlari bilan tizimli uyg‘unlashtirishdan iborat.

Bu yondashuv oliy ta’limda raqamli-axloqiy kompetensiyalarni rivojlantirish, mehnat bozorida adolatli moslashuvni qo‘llab-quvvatlash hamda jamoat xizmatlarida mazmunli inson nazoratini kuchaytirish uchun nazariy asos bo‘lib xizmat qilishi mumkin.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. Kant I. Groundwork of the Metaphysics of Morals / translated and edited by M. Gregor. - Cambridge: Cambridge University Press, 1998.
2. Floridi L., Cowls J., Beltrametti M. et al. AI4People-An Ethical Framework for a Good AI Society: Opportunities, Risks, Principles, and Recommendations // Minds and Machines. - 2018. - Vol. 28. - P. 689–707. DOI: 10.1007/s11023-018-9482-5.
3. Jobin A., Ienca M., Vayena E. The global landscape of AI ethics guidelines // Nature Machine Intelligence. - 2019. - Vol. 1. - P. 389–399. DOI: 10.1038/s42256-019-0088-2.
4. Dignum V. Responsible Artificial Intelligence: How to Develop and Use AI in a Responsible Way. - Cham: Springer, 2019. DOI: 10.1007/978-3-030-30371-6.
5. UNESCO. Recommendation on the Ethics of Artificial Intelligence. - Paris, 23 November 2021. https://www.unesco.org/en/legal-affairs/recommendation-ethics-artificial-intelligence
6. OECD. OECD AI Principles: Recommendation of the Council on Artificial Intelligence. - 2019; updated 2024. https://www.oecd.org/en/topics/ai-principles.html
7. NIST. Artificial Intelligence Risk Management Framework (AI RMF 1.0). - NIST AI 100-1. - Gaithersburg, 2023. https://www.nist.gov/itl/ai-risk-management-framework
8. International Labour Organization. Generative AI and jobs: A 2025 update. - Geneva: ILO, 2025. https://www.ilo.org/publications/generative-ai-and-jobs-2025-update
9. O‘zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasi. - 2023-yil 30-aprel. 26-modda. https://constitution.gov.uz/
10. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2024-yil 14-oktabrdagi PQ-358-son qarori «Sun’iy intellekt texnologiyalarini 2030-yilga qadar rivojlantirish strategiyasini tasdiqlash to‘g‘risida» (amaldagi tahrir). https://lex.uz/acts/-7158604